

RECENZIJOS

Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Konstantinas Širvydas. *Dictionarium trium linguarum*. V.: Moks-
las, 1979, 900 p.

Tai naujas, fotografuotinis, K. Pakalkos parengtas ir Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto drauge su Lietuvos TSR MA Centrine biblioteka išleistas K. Širvydo žodyno leidimas, skirtas Vilniaus universiteto 400 metų jubiliejui. Jį sudaro trumpa keturiomis kalbomis (lietuvių, rusų, lenkų ir vokiečių) rašyta pratarmė (p. 5–12), platus K. Pakalkos įžanginis straipsnis su minėtomis nelietuvių kalbomis rašytomis santraukomis (p. 13–92), Širvydo 1642 m. žodyno fototipinė reprodukcija (p. 95–658), lietuviškosios dalies žodžių rodyklė su jos sandaros paaiškinimais (p. 659–895) ir keturkalbis turinys (p. 896–899).

Naujo Širvydo žodyno leidimo reikalingumas lituanistų ir apskritai baltistų jau seniai buvo jaučiamas. Viena, šio žodyno originalų (išskyrus 1713 m. leidimą) įvairiose bibliotekose išliko nedaug ir jie pasidarė sunkiai prieinami mokslininkams, o antra, be lietuviškosios dalies žodžių rodyklės, net ir iš originalo nebuvo lengva tyrinėtojiui susirasti norimą žodį ar patikrinti tam tikro žodžio reikšmę šiame žodyne. Todėl Širvydo žodyno naujo, fotografuotinio leidimo su tokia rodykle pasirodymas yra labai reikšmingas įvykis lietuvių tarybinėje filologijoje. Naujasis leidimas, be abejonės, bus labai naudinga, parankinė knyga tiek lietuvių kalbos, tiek lietuvių literatūros tyrinėtojams, ypač tiems, kurie domisi senųjų lietuvių rašytojų palikimu,

lietuvių istorinės leksikologijos ir leksikografijos problemomis.

Parengti naują, moksliniais senųjų tekstų publikacijos principais paremtą fotografuotinį Širvydo žodyno leidimą buvo gana sudėtingas uždavinys. Visų pirma reikėjo apsispręsti, kurį iš išlikusių to žodyno leidimų buvo tiksliausia skelbti. K. Pakalkos pasirinktas, be kažkodėl pratarmėje nenurodytų motyvų, trečiasis (1642 m.) leidimas, kuris, kaip žinoma, daug kuo nesiskiria nuo vėlesniųjų (1677 ir 1713 m.) leidimų. Chronologijos ir kt. atžvilgiais tiksliau būtų buvę pradėti Širvydo žodyno publikavimą nuo pirmojo leidimo, juoba kad jo originalo težinomas tik tai vičvienas egzempliorius, kuris, kaip nustatyta, žymiai skiriasi nuo vėlesniųjų ir gali būti laikomas net atskiru žodynu¹. Tiesa, pratarmėje pažymėta, kad pirmąjį leidimą esą numatoma paskelbti atskirai, tačiau būtų buvę geriau, jeigu jis būtų išleistas drauge su trečiuoju.

Dar sudėtingesnis dalykas už skelbtinojo leidimo pasirinkimą buvo Širvydo žodyno lietuviškosios dalies rodyklės sudarymas. Ją sudarant, reikėjo ne tik tai suregistruoti visus išlikusiuose žodyno leidimuose užfiksuotus tos dalies žodžius, bet ir nustatyti vartotojui parankiausia ir moksliai pamatuotą rodyklės sandarą. Pavyzdžiu čia sudarytojui galėjo eiti prof. Č. Kudzinovskio išleisti B. Chilinskio „Naujojo testamento“ ir M. Daukšos „Posti-

¹ Žr. Urbutis V. Pirmasis lietuvių kalbos žodynas ir keletas jo retų žodžių. — *Baltistica*, 1967, t. 3 (2), p. 210–213.

lės“ indeksai, tačiau juose taip pat ne viskas nepriekaištingai išspręsta².

Pagaliau nelengva buvo rašyti ir įžanginį straipsnį, ypač tokį, kuriame norėta apžvelgti tiek Sirvydo žodyno istoriją, tiek šio žodyno kalbos ypatybes. Žodyno istorijos aprašymą, kaip tai pažymėta ir leidinio pratarmėje (p. 6), sunkino toli gražu dar nepakankamai iširta Sirvydo gyvenamoji epocha, o žodyno kalbos ypatybių analizę – parengiamųjų lingvistinių tyrinėjimų stoka.

Vertingiausia recenzuojamojo leidinio dalis, žinoma, yra fototipinė Sirvydo žodyno reprodukcija. Iš pratarmės matyti, kad fotokopijos darytos, remiantis Vilniaus V. Kapsuko universiteto Mokslinėje bibliotekoje esančiu originalo egzemplioriumi ir iš Oksfordo universiteto gautuoju mikrofilmu. Kurie puslapiai reprodukuoti iš universitetinio originalo, o kurie iš oksfordinio mikrofilmo, pratarmėje nenurodyta. Bet rėmimasis šiais dviem pagrindais (be abejonės, kėlęs tiek leidinio sudarytojui, tiek fotografui ir tam tikrų papildomų sunkumų), rodos, neatsiliepė reprodukcijos kokybei. Neryškių ar dėmėtų fotokopijų lyg ir nėra (tai didelis fotografo K. Vaišnoro ir K. Poželos spaustuvės nuopelnas), be to, jų ryškumą padidina dar kiek padidintas formatas. Todėl reprodukuotasis Sirvydo žodyno tekstas ne tik tai galės atstoti originalą, bet daugeliu atvejų bus net lengviau paskaitomas. Pratarmėje pažymėta (p. 5), kad fotokopijos esą šiek tiek retušuotos. Ar tas retušavimas nė kiek nepakenkė originalo autentiškumui, kruopščiai nesulyginus fotokopijų su originalu, sunku pasakyti.

Be fototipinės reprodukcijos, labai vertinga taip pat yra leidinyje įdėta alfabetinė Sirvydo žodyno lietuviškosios dalies žodžių rodyklė, K. Pakalkos sudaryta pirmojo leidimo fotoko-

² Kudzinowski Cz. Biblia Litewska Chylińskiego. Nowy Testament. Tom III-indeks. – Poznań, 1964 [rec. Žulys V. – Baltistica, 1965, t. 1(1), p. 88–91]; Indeks-Słownik do „Daukšos postilė“, t. I(A–N), t. 2(O–Ž), Poznań, 1977 [rec. Urbutis V. – Baltistica, 1978, t. 14(1), p. 81–85].

pijos ir trečiojo (1642 m.) leidimo originalo pagrindu. Labai gerai, kad į šią rodyklę įtraukti ketvirtojo (1677 m.) ir penktojo (1713 m.) leidimo žodžiai bei žodžių formos, kurių nėra išlikusiuose ankstesniuose leidimuose arba kurie kuo nors skiriasi nuo pastaruosiuose užfiksuotų. Tuo būdu rodyklė aprėpia visą Sirvydo žodyno žinomų leidimų lietuviškosios dalies leksiką. Kadangi rodyklė buvo parengta daugiau kaip prieš 20 metų³ ir paskui ji buvo sudarytojo tikrinama, tad ja galima visiškai pasitikėti ir kokių praleidimų joje veikiausiai nėra (bent mūsų nepastebėta).

Dėl rodyklės sudarymo principų, išdėstytų jos pradžioje, daug ko negalima prikišti: juos nustatant stengtasi atsižvelgti tiek į mokslinius, tiek į praktinius tokioms rodyklėms keliamus reikalavimus. Antai praktiniais sumetimais, norint palengvinti vartotojui susirasti rodyklėje reikiamą žodį, nusistatyta antraštinės formos transponuoti į dabartinę literatūrinę kalbą, bet tais atvejais, kai tai padaryti tiksliai neįmanoma arba sunku, paliekamos netransponuotos ir net ne transliteruotos lytys. Tais pat praktiniais sumetimais prie nelabai aiškių formų pridedamos dar gramatinės pažymos, be to, paaikškinamos retesnių ar mažiau suprantamų žodžių įeksinės reikšmės.

Iš esmės nekvestionuojant šitokių principų, vis dėlto negalima nepastebėti jų nepakankamo griežtumo ir apibrėžtumo, nemažai lėmusio ir pačioje rodyklėje gana dažnai pasitaikančius nenuoseklumus bei įvairavimus. Juk jeigu teoriškai nusistatyta netransponuoti visų lyčių, tad nėra ko tikėtis ir vienodesnio jų pateikimo. Ir iš tikrųjų rodyklės antraštėse palikta apie 90 visiškai netransponuotų ir ne transliteruotų lyčių.

Vienos iš tokių lyčių, pvz.: **aleiuikas** = *alejnykas*, **apidayiey** = *apydariai*, **aptuſtuwe** = *aptiestuvė*, **aukſinis** = *aukštinis*, **čniſta** = *čiusta*, **duntuwes** = *dumtuvės*, **dutinſkas** = *durinykas*, **kafas** = *karosas*, **kedrin** = *kodrin*, **modžiu** = *medžiu*, **nugawimas** = *nuganymas*, **nunamau** =

³ Žr. Urbutis V. Pirmasis lietuvių kalbos žodynas, p. 213.

numanau, *pagayba* = *pabaiga*, *rašodušiej* = *palodusiai*, *šuregiu* = *surūgiu*, *Braustuwe* = *praustuvė*, *Buoštisine* = *šluostytinė*, *trifšta* = *tiršta* ir kt., yra aiškios spaustuvės ar korektūros klaidos, ir jos galėjo būti ne tik transponuotos, bet (vietos taupymo sumetimais) netgi neiškeltos skyrium į antraštines.

Kitos lytys, dėl kurių atstatymo iš tikrųjų kyla abejonių, pvz.: *dilšbius* = *dilsbius* ar *dilsčius?*, *drunu* < *drunyti* ar *drūnėti?*, *grukšteriu* < *grukšterėti* ar *gurkšterėti?* (abi lytys galimos), *netebuwis* = *ne tę buves* ar *ne ten buves?*, *pribuysis* = *pribuves* ar *pribūšis* (veikiau pastarasis), *pūlis* ar *pūlys?*, *tebuwis* = *tę buves* ar *ten buves* ir pan., taip pat galėjo būti transponuotos, tiktai pažymėtos klaustuku (kaip tai ir padaryta atskirais atvejais).

Pagaliau tokių lyčių, kaip *nemiškalsu*, *nemiteyjus*, kurių atstatymas rodyklės sudarytojui buvo aiškus (turbūt neaiškus buvo vieni jų pateikimo būdas), visai nevertėjo įtraukti į antraštines. Tokiu atveju būtų buvę tiksliau iškelti antraštiniu tiktai enklitiką *mi* su nuoroda į žodžius *neskalsus*, *neteisus*, kurie dėl pasirinktos pateikimo formos net nepateko į rodyklę.

Žinoma, griežtas senųjų tekstų lyčių transponavimas, t. y. jų visiškas atstatymas į dabartinę literatūrinę kalbą, yra nepaprastai sudėtingas, kartais net specialių tyrinėjimų reikalaujantis dalykas. Be to, toks transformavimas neretais atvejais gerokai nutolintų originalo lytis nuo antraštinių ir nebeišryškintų archainių ar tarminių fonetikos, morfologijos ypatybių. Todėl, mums rodosi, gali būti pateisinamas ir dalinis transponavimas, kurį mėginta taikyti rodyklėje, pažymėjus, kad „Antraštinėse formose kaitybos ir darybos elementai paliekami kaip originale“ (p. 659).

Iš šitaip formuluoto principo išeitų, kad antraštinėse transponuojamas (ir transliteruojamas) tik žodžio fonetinis (ir grafinis) pavidalas, o jo morfeminė sandara nekeičiama. Tačiau rodyklėje tokio principo griežčiau nesilaikoma, neretai paliekama netransponuota ir fonetika, plg.: *abrazas* (vietoje *abrozaz*), *aktaras* (v. *aktoras*), *arelis* (v. *erelis*), *Asija* (v. *Azija*), *blakštiena* (v. *blakstiena*), *bliuvis* (v. *bliūvis*), *darvingas*

(v. *dervingas*), *grakas*, *grakiškas* (v. *graikas*, *graikiškas*), *grauti* (v. *griauti*), *išklesti* (v. *išklėsti*), *kolai* (v. *kolei*), *kotovoti* (v. *kotavoti*), *numonia* (v. *nuomonija*), *nuplėšia* (v. *nuoplėšia*), *nuvoka* (v. *nuovoka*), *pastilia* (v. *postilia*), *rakovoti* (v. *rokavoti*), *šiolai* (v. *šiolei*) ir kt. Antra vertus, rodyklėje nemaža yra ir tokių atvejų, kai transponuojama ir morfeminė žodžio sandara, pvz.: *apygamas* (v. *apigamas*; su priešdėliu *apy-* šis žodis, rodos, nežinomas nei iš tarmių), *apyvaras* (v. *apivaras*), *apgiedoti*, *apkirpti*, *apkvėpti*, *apmesti*, *apregėti*, *apriesti*, *apristi*, *apžysti* (v. *apigiedoti*, *apikirpti*, *apikvėpti*, *apimesti*, *apiregėti*, *apiriesti*, *apiristi*, *apižysti*, nors šių veiksmažodžių bendratis atstatyta tiktai iš vienažodžių užfiksuotų formų su *api-*), *atginti*, *atraityti*, *atremti* (v. *ataginti*, *ataraityti*, *ataremti*, kurioms taip pat reprezentuoja originale vienintelės formos su *ata-* ir kurios kitais panašiais atvejais paliekamos: *atadrėginti*, *atadrėksti*, *atadrumsti*, *vorotinklias* (v. *vorotinklas*, kurio dvi formos užfiksuotos su *l*: *worotinklas*)⁴.

Griežtesnių transponavimo principų nenusistatymas ir ypač nusistatytų principų griežtesnio laikymosi stoka gerokai kenkia rodyklės vientisumui, o kartais (kai nėra nuorodų iš dabartinių formų į netransponuotąsias) gali apsunkinti vartotojui susirasti rūpinamą žodį. Pavyzdžiui, *E, Ė* raidžių skiltyje radęs antraštinė forma iškelta *erelis* (be nuorodos į *arelis*) su vieninteliu pavyzdžiu iš Sirvydo žodyno IV leidimo, jis gali pamanyti, kad tiktai šitame leidime ir užfiksuotas tas žodis (vargu ar jam ateis į galvą dirstelti į *A* raidę, kur yra dar forma *arelis* iš I leidimo). Sunku jam bus susirasti taip pat *vargonus*, *vargonyką*, rodyklėje patekusius tik į *A* raidę (*argonai*, *argonykas*), ir kai kuriuos kitus nuorodų neturinčius žodžius.

Transponuojant į literatūrinę kalbą ir nesistengiant išlaikyti tarminių fonetikos ypatybių, turbūt nereikėtų iškelti antraštinėmis tokių lyčių, kaip *nesūdera*, *nesūgulda*, *nesūtei-*

⁴ Klaidinga forma mėginta atitaisyti, bet klaidų atitaisymas irgi netikslus: *vorotinklias* = *vorotinkl(i)as* (turėtų būti: *vorotinklas*).

ka, subarios, sudara, sugraža, sukalba... (ypač jeigu pagrečiui iškeliamos sąleida, sandara, sąranga ir pan.). Antra vertus, nederėtų ir „atrytietinti“ tokių nerytietišku lyčių su dvibalsiu *um*, kaip *grumzda* „grasa“, *grumzdyti* „grasinti“, *grumzdus*, *grumzdžiai...*, kurios rodyklės antraštėse pateiktos su *am* (**gramzda, gramzdyti...**). Vietoj **klesti** antraštėje reikėtų rašyti **klėsti**, vietoj **linkti** – **lankstus** (originale yra būdvardis, o ne dalyvis), be to, šalia **lankas** turėtų būti antraštiniu išskirtas ir **lunkas** „kar-na“ 3, 160.

Pasitaiko rodyklėje šiek tiek ir netiksliai ar abejotinai dešifruotų lyčių: **apleunas** (kaip matyti iš fotokopijos, turėtų būti *apleimas*), **apkaii** (sprendžiant iš paskutinių raidžių, itikimiau būtų atstatyti formą **apkařimas**, o ne **apkařas**), **řustigis, řustigt** (kaip rodo rašyba ir lenkiškųjų atitikmenų *skrzeřly, skrzeřnać się* reikšmės, šios formos sietinos ne su **sustipti**, o su **sustingti**). Tačiau netikslaus ar abejotino dešifravimo atvejų pastebėta labai mažai, ir už tai rodyklės sudarytojas nusipelno didelio pagyrimo.

Gerai, kad prie neaiškių lyčių pridėtos gramatinės pažymos, bet būtų buvę dar geriau, jeigu jos būtų prirašytos prie visų formų. Šitaip elgiantis, būtų išvengta tam tikro subjektyvumo nustatant, kuri forma yra aiški, o kuri ne, be to, palengvintas tiek naudojimasis rodykle, tiek žodyno lietuviškosios dalies morfologijos tyrinėjimas. Pavyzdžiui, kai prie formos **papyktis** (*papiktis*) nėra gramatinės pažymos, tai, nepasižiūrėjus į fotokopiją, negalima nuspręsti, ar čia daiktavardžio vnsk. vardininkas, ar sągražinio veiksmažodžio bendratis. Prie kiekvienos skirtingos formos pridėjus gramatinės pažymas, nekiltų taip pat niekam klausimų dėl to, kodėl kartais viena gana aiški forma turi tokią pažymą, o kita – nelabai ar visai neaiški – jos neturi. Lietuviškosios dalies morfologijos tyrinėtojų tikslios gramatinės pažymos taip pat praverstų, nes jam nereikėtų dažnai žvilgčioti į fotografuotinį tekstą (tada tikrai turėtų būti labiau diferencijuoti kai kurie sutrumpinimai: 1. rodyklėje žymi ir inesyvą, ir alatyvą, ilatyvą, adesyvą).

Kas kita pasakytina apie retesnių ar mažiau suprantamų žodžių leksinės reikšmės aiškinimą. Mums rodosi, kad aiškinti tokių žodžių reikšmė visai nereikėjo. Viena, rodyklei tai nebūtina, o antra, panašiai kaip ir gramatinių pažymų atveju, neišvengiamas subjektyvumas nustatant, kurio žodžio reikšmė aiškintina, o kurio ne. Be to, rimtas semantikos tyrinėtojas, nepriklausomai nuo rodyklėje pateikto aiškinimo tikslumo, vis tiek neiškęs nepatikrinęs reikšmės pagal lenkiškuosius ir lotyniškuosius atitikmenis. Juo labiau tai daryti vers jį rodyklėje pastebėti netikslaus ar abejotino aiškinimo atvejai, kurių, deja, taip pat pasitaiko. Pavyzdžiui, veiksmažodis **apřokinti** aiškinamas nevienareikšmiu *perkurstyti* (beje, neužfiksuotu net akademi-niame žodyne), nors tiek lenkiški, tiek lotyniški atitikmenys – **oburzam kogo, na kogo, ver-go, verto iras** rodo, kad jo reikšmė yra „papiktinti“. Arba vėl: daiktavardis **terpė** aiškinamas žodžiu *tarpas*, o ne „vakansija, vakuojanti vieta“, nors iš lenkiškų ir lotyniškų atitikmenų – **wakancya iakiego urzędu, vacantia officia** iškyla aiškštėn pastaroji reikšmė.

Čia pareikštos pastabos ir abejonės dėl Sirvydo žodyno lietuviškosios dalies žodžių rodyklės, žinoma, negali sumenkinti jos didžiulės mokslinės ir praktinės vertės, juo labiau jos sudarytojo atlikto nepaprasto kruopštumo ir ištvėringumo reikalaujančio darbo. Rodyklė, be abejonės, bus tvirta atrama ne tik lietuvių istorinės leksikologijos, bet ir lietuvių kalbos istorijos tyrinėtojams.

Leidinio pradžioje įdėtame įžanginiame straipsnyje aprašytos Sirvydo žodyno pasirodymo istorinės aplinkybės, bibliografiškai ir istoriografiškai apibūdinti visi žinomi žodyno leidimai, išryškintas žodyno autoriaus leksikografinis metodas, apžvelgtos būdingesnės žodyno rašybos, fonetikos ir morfologijos ypatybės, panagrinėta žodyno lietuviškosios dalies leksikos sudėtis ir nušviestas žodyno vaidmuo lietuvių leksikografijos, literatūrinės kalbos ir lietuvių tautos kultūros raidoje. Įžanginis straipsnis gražiai iliustruotas lenkų leksikografų M. Folkmaro ir B. Fontano keturkalbio žodyno „*Dictionarium quatuor linguarum*“ (1613

m.), ėjusio Sirvydo žodyno I leidimo lenkiškosios-lotyliškosios dalies pagrindu, G. Knapskio trikalbio žodyno „Thesaurus polonolatinograecus“ (1621 m.), ėjusio Sirvydo žodyno III (ir galbūt II) leidimo lenkiškosios-lotyliškosios dalies pagrindu, Sirvydo žodyno I, III, IV ir V leidimo atskirų puslapių faksimilėmis. Be to, straipsnyje įdėti Sirvydo žodyno I leidimo popieriaus vandenženklių piešinėliai, kuriais remdamasis K. Pakalka pirmasis yra apytikriai nustatęs šio leidimo pasirodymo laiką.

Ypač įdomus mokslinės informacijos atžvilgiu yra pirmasis įžanginio straipsnio skyrius, kuriame pateikta nemaža naujų, paties autoriaus sukauptų duomenų apie Sirvydo gyvenimą ir jo gyvenamąją epochą, apie M. Folkmarą, G. Knapskį ir jų žodynus, apie atskirus Sirvydo žodyno leidimus. Daug tų duomenų jau buvo skelbta ankstesnėse autoriaus publikacijose⁵, bet čia jie susisteminti, apibendrinti, o kai kurie ir patikslinti, papildyti.

Bibliografiškai ir istoriografiškai apibūdinamas Sirvydo žodyno leidimas, K. Pakalka itin daug dėmesio skiria pirmajam leidimui, kurio originalas saugomas Maskvos centriniame senųjų aktų archyve. Apibendrinęs ankstesniųjų savo tyrinėjimų rezultatus, autorius dar kartą patvirtina savo išvadą dėl apytikrės šio leidimo pasirodymo datos (prieš 1620 m.) ir dėl maskviško defektinio egzemplioriaus priskyrimo pirmajam leidimui. Tad dabar, po kruopščių ilgamečių P. Pakalkos tyrinėjimų, vargu ar gali kam kilti abejonių dėl to, kad pirmasis Sirvydo žodyno leidimas (resp. pirmasis žodynas) pasirodė

⁵ Pakalka K. Dėl K. Sirvydo žodyno „Dictionarium trium linguarum“ lenkiškosios-lotyliškosios dalies šaltinio. – Lietuvos TSR MA Darbai. Ser. A, 1960, t. 1(8), p. 217–221; Iš K. Širvydo „Dictionarium trium linguarum“ žodyno istorijos. – LKK, 1960, t. 3, p. 277–287; Apie defektinį trikalbį K. Sirvydo žodyną. – Lietuvos TSR MA Darbai. Ser. A, 1973, t. 4(45), p. 131–142; A. Balašaitis, K. Pakalka. Dar dėl K. Sirvydo defektinio žodyno leidimo datos. – Baltistica, 1976, t. 12(2), p. 171–175.

apie 10 metų anksčiau negu buvo įprasta manyti. Belieka tikrai atpratinti visus nuo tos iš senesnių vadovėlių įsikaltos 1629 m. datos.

Reikšmingas pirmojo skyriaus papildymas – skyrelis „Žodyno trečiojo, ketvirtojo, penktojo leidimo palyginimas“. Čia iškeltos aiškios ryškesnės šių leidimų lietuviškosios dalies skirtybės. Nors tų skirtubių nėra labai daug, bet jų, kaip matyti iš straipsnio autoriaus pateikto sąrašo, esama įvairių: leksinių, morfologinių, fonetinių bei fonologinių, rašybinių. Jos rodo, kad nežinomi vėlesniųjų Sirvydo žodyno leidimų rengėjai nebuvo indiferentiški lietuvių kalbos atžvilgiu ir stengėsi patikslinti, patobulinti lietuviškąją žodyno dalį. Reikėtų ateityje, remiantis nuodugnesne tų skirtubių analize ir istoriniais šaltiniais, patyrinėti, kas galėjo būti vėlesniųjų Sirvydo žodynų rengėjai.

Antrajame įžanginio straipsnio skyriuje rašoma apie Sirvydo leksikografinio metodo ypatybes. Čia akcentuojamas žodyno autoriaus sugebėjimas kūrybiškai parinkti lenkiškiems ir lotyniškiems žodžiams lietuviškus atitikmenis, sumaniai ir taikliai panaudoti tam tikslui lietuvių kalbos sinonimus, frazeologizmus. Prie to, kas pasakyta apie Sirvydo leksikografinį metodą (tiksliau, apie jo leksikografinį darbą), galima pridurti dar tai, kad žodyno autorius gebėjo ne tik kūrybiškai parinkti, bet ir kūrybiškai sudaryti naujų lietuviškų atitikmenų.

Trečiajame įžanginio straipsnio skyriuje apžvelgiamos būdingesnės Sirvydo žodyno kalbos ypatybės. Jų apžvalga pradedama nuo rašybos charakteristikos. Pirmiausia čia pateikiami visuose šio žodyno leidimuose vartojami rašmenys, paskui apibrėžiamas pagrindinis rašybos principas, o dar vėliau – trumpai apibūdinami tam tikri atskirų garsų (ilgųjų ir trumpųjų *i, u*, dvibalsių *ie, uo*, priebalsių *j, l, s, z, š, ž* ir kt.) rašymo atvejai.

Pagrindiniu visų Sirvydo žodyno leidimų rašybos principu K. Pakalkos laikomas fonetinis (p. 48). Tačiau iš tikrųjų šiuo principu daugiausia buvo paremta tik balsių rašyba, o priebalsiai (ypač skardžiųjų ir dusliųjų sandūroje) dažnai buvo rašomi ir morfologiškai (plg.: *apdulkinu, apgint, apžadas, atgriūtu, baubteret,*

daugkalbis, degtine, drožtuvas, išdigstu, wargf-tu, žingfnis ir kt.). Turint po ranka lietuviškosios dalies žodžių kartoteką, galima buvo nustatyti ir statistinį tų dviejų principų santykį atskiruose žodyno leidimuose.

Po rašybos apžvalgos probėgšmais paliečiami žodyno fonetikos ir morfologijos dalykai. Tačiau iš gana paviršutiniško ir nelabai tikslaus jų aprašymo sunku susidaryti bent kiek aiškesnį to žodyno fonetinių ir morfologinių ypatybių visumos vaizdą (juo labiau kad fonetika dažnai neatribojama nuo rašybos, o morfologija nuo sintaksės). Pavyzdžiui, teisingai tvirtinama (p. 51), kad Širvydo žodyne, ypač jo pirmajame leidime, esąs vartojamas senasis baltiškasis *ā*. Bet kaip reguliariai ir kokiose pozicijose jis vartojamas, iš straipsnio nematyti. Tuo tarpu pasklaidžius rodyklę, greit galima pastebėti, kad lyčių su *ā* kirčiuotoje pozicijoje, net ir I leidime, nėra labai daug ir kad jos kaitaliojasi su lytimis, turinčiomis *o*, plg.: *algoiu, apdovanoimas, artoias, baioras* (|| g. pl. *bajaru*), *brolis, drobe* (|| *drabe*), *dweiopas, lobis, mokflas, motina* (|| g. sg. *matinos*), *nofis* ir kt. Nieko nesako ir tokie tvirtinimai, kaip „Padalyviai ir pusdalyviai retai vartojami“ (p. 53), „Kilmninkiniai prielinksniai *ant (unt), iš, be, nuog* ir kiti žodyne gana dažni, ypač III leidime“ (ib.) ir pan. Nežinia kuo paremtas taip pat teiginys, kad „Širvydo žodyno būdingiausios fonetinės ir morfologinės ypatybės yra labai artimos nežinomo vertėjo 1605 m. išverstam katekizmui“ (ib.). Z. Zinkevičius, rodos, visiškai įtikinamai yra įrodęs priešingą dalyką, būtent kad daugeliu fonetikos ir morfologijos ypatybių (išskyrus *a, e + m, n* tipo dvibalsius) Širvydo raštai skiriasi nuo anonimino 1605 m. katekizmo⁶.

Ketvirtajame įžanginio straipsnio skyriuje nagrinėjama Širvydo žodyno lietuviškosios dalies leksikos sudėtis. Čia iš pradžios pateikiama statistinių duomenų apie tos leksikos kiekybę I ir III leidime, o paskui išskiriamos tam tikros tematinės grupės ir apibūdinami atskiri

⁶ Žr. Zinkevičius Z. Apie 1605 m. katekizmo tarmę. — *Baltistica*, 1968, t. 4(2), p. 110–112.

jos sluoksniai: naujadarai, dialektizmai, archaizmai ir skoliniai. Tai bene reikalingiausias recenzuojamajam leidiniui skyrius, glaudžiausiai susijęs su skelbiamuoju objektu.

Autoriaus apskaičiavimu, I leidimo defektinis egzempliorius turi 8260 žodyno straipsnių ir apie 6000 lietuviškų žodžių, o III leidimas — apie 14 000 straipsnių ir apie 10 000 lietuviškų žodžių. Be to, I leidime yra per 2000 žodžių, neužfiksuotų žinomuose vėlesniuose leidimuose (p. 55–56). Nors šie statistiniai domenys buvo paskelbti jau ankstesnėse autoriaus publikacijose⁷, bet jų pakartojimas gali būti pateisinamas, nes kai kurios iš tų publikacijų pasirodė mažatiražiuose, sunkiau prieinamuose leidiniuose.

Nepeiktinas taip pat ir gausingesnių leksikos tematinių grupių išskyrimas, nes tai leidžia susidaryti bent apytikrą žodyne esančių lietuviškų žodžių pasiskirstymą pagal jų vartojimo sritis, iš dalies ir apie žodžių atranką (nors ją, kaip teisingai autoriaus pažymėta, daugiausia lėmė Folkmaro ir Knapskio lenkiškų ir lotyniškų žodžių registrai).

Kadangi bemaž visi į tam tikras tematinės grupės sudėti žodžiai yra liaudiniai ir neskolininiai, buvo galima išskirti vieną stambesnę lietuviškosios liaudinės leksikos skyrelį, kuris jungtų ir neskolintinius dialektizmus, ir archaizmus. Tuo būdu sinchroninė lietuviškosios leksikos analizė susisietų su diachronine, ypač jeigu dialektizmai ir archaizmai būtų traktuojami ne tik „šių dienų požiūriu“, bet ir Širvydo gyvenamosios epochos atžvilgiu.

Dėl daugelio žodžių, K. Pakalkos priskirtų dialektizmų ar archaizmų kategorijai, nekyla didesnių abejonių: jų priskyrimas motyvuotas akademinio „Lietuvių kalbos žodyno“ ir šio žodyno kartotekos duomenimis. Nereikėjo gal įtraukti į „Dialektizmų“ skyrelį tiktai *keltuvos*, kuri pažįstama iš M. Mažvydo, J. Brekūno, M. Petkevičiaus raštų ir dabartinės kalbos atžvilgiu yra arhaizmas, be to, *karštinės* ir

⁷ Pakalka K. Apie defektinį trikalbį K. Širvydo žodyną. — Lietuvos TSR MA Darbai. Ser. A, 1973, t. 4(45), p. 131.

peteliškės, kurie net „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ nelaikomi dialektizmais.

„Archaizmų“ skyrelyje, kuriam šiaip jau daug ko negalima prikišti, kiek rėžia akį ne bendratimi pavartotos veiksmožodžių kaitybinės formos: *algoju, išdemi, madau, pražandu* ir kt. (p. 69–70), juoba kad rodyklėje jos pateiktos įprastu būdu – bendraties forma. Taip pat neaišku, kodėl archaizmo *paduksis* (= *padūksis*?) reikšmė šiame skyrelyje nurodyta „pasitikėjimas“, o rodyklėje – „viltis“ (p. 795).

Didelių prieškaiščių negalima daryti ir „Naujadarų“ skyreliui: čia gana apdairiai atrinkta ir darybiškai pakomentuota Sirvydo žodyno (I ir III leidimo) naujadarinė leksika, išryškinta šio žodyno autoriui būdinga leksikos gryninimo tendencija, duotas atskirų naujadarų vertinimas ir nužymėtas tolimesnis jų likimas. Sunku tikrai pritarti K. Pakalkai dėl priesagos *-tė* ne produktyvumo naujadarų daryboje (p. 63): su šia, dabar nelabai gaja, priesaga žodyne kaip tik apščiai yra naujadarinių, ypač veiksmožodinių, abstraktų: *apdengtė, girtė, išteptė, pateptė, plaktė, prabingtė, sutektė* ir kt. Nėra pagrindo taip pat įtarti tokius žodžius, kaip *nurašytojas, suardytojas, išspaustuvė*, galėjus būti sudarytus lenkų kalbos pavyzdžiu (ib.). Pirmieji du nomina agentis vediniai yra įprastinės darybos žodžiai (plg. *nugalėtojas, nukariautojas, sudarytojas, suvedžiotojas* ir pan.) ir veikiausiai net nėra Sirvydo naujadarai, o *išspaustuvės* morfeminė sandara irgi nerodo tiesioginės lenkų *drukarnia* darybinės įtakos.

Sirvydo žodyno lietuviškosios dalies leksikos charakteristika baigiama „Skolinių“ skyreliu. Jame nustatomas apytikris skolinių procentas, rašoma apie jų rūšis ir kilmę. Nors skoliniais laikomi ir hibridai, bet jų procentas apskaičiuojamas skyrium. K. Pakalkos duomenimis, I žodyno leidime skolinių esą apie 9,5%, hibridų – apie 4%, o III leidime skolinių – apie 6,8%, o hibridų – apie 4,7% visos leksikos (p. 70). Kokie žodžiai autoriaus vadinami hibridais, nepažymėta, nepateikta taip pat ir hibridų pavyzdžių.

K. Pakalkos nustatytas skolinių procentas akivaizdžiai rodo sustiprėjusią leksikos gryninimo tendenciją vėlesniuose Sirvydo žodyno leidimuose. Šiuo atžvilgiu įdomus yra pastebėjimas, kad tikrai pusė I leidimo skolinių esą pakartota III–V leidimuose (ib.). Matyt, kad ir pomirtinių Sirvydo leidimų rengėjai palaikė tą ano meto sąlygomis progresyvią tendenciją.

Kaip visuose senojo periodo lietuviškuose raštuose, taip ir Sirvydo žodyne didžiausią skolinių dalį sudaro slavizmai: K. Pakalkos apskaičiavimu, jų čia yra apie 70% visų skolinių. Tačiau mums rodosi, kad toks slavizmų procentas ne visai tikslus: jau straipsnyje įdėti iliustraciniai pavyzdžiai rodo, kad jis neapima lotynų ir vokiečių kalbų kilmės žodžių, atėjusių per slavų kalbas. Pavyzdžiui, visi prie germanizmų autoriaus priskirti žodžiai: *cielius, drukavoju, grašis, kumštas* (= kūnštas?), *ratušia, rokavoti, sliesorius, varstotas* (p. 71–72) yra aiškūs slaviški skoliniai. Daugelis prie lotynizmų priskirtų žodžių: *adventas, kalendorius, mišia, poterius* ir kt. taip pat gali būti laikomi slavizmais.

Paskutiniame, penktame įžanginio straipsnio skyriuje rašoma apie Sirvydo žodyno reikšmę. Tai vienas iš daugiausia naujos istoriografinio pobūdžio informacijos teikiančių skyrių, kuriame suminėti visi autoriui žinomi XVIII–XX a. leksikografai, daugiau ar mažiau naudęsi Sirvydo žodynu (tarp jų ir mažai kam tegirdėtas J. Ošustovskis), konkrečiais faktais parodytas šio žodyno populiarumas Lenkijoje, Rusijoje, Latvijoje ir kitur, apibendrinamai nusakytas žodyno tyrinėjimo aktualumas ir jo vieta lietuvių leksikografijos, literatūros, literatūrinės kalbos, lietuvių tautos kultūros istorijoje.

Džiugu, kad dviejų reikšmingų jubiliejų (K. Sirvydo 400 m. gimimo ir Vilniaus universiteto įkūrimo) proga pasirodė recenzuojamasis leidinys. Nors jame neišvengta tam tikrų suklydimų ir spragų, tačiau tuo nederėtų per daug stebėtis. Tokios didžiulės apimties ir tokia sudėtingame, nepaprasto kruopštumo ir atidumo reikalaujančiame darbe suklysti ar apsirikti labai lengva. Svarbu tai, kad po K. Pakal-

kos daugelio metų triūso vis dėlto susilaukėme pagirtinai gražiai išleisto Sirvydo žodyno III leidimo fotografuotinio teksto ir rūpestingai parengtos rodyklės. Norėtusi tikėtis, kad „Pirmojo lietuvių kalbos žodyno“ pratarinėje randama užuomina dėl šio žodyno I leidimo paskelbimo neliks tiktai vox clamantis in deserto.

J. Palionis

E. Jakaitienė. **Lietuvių kalbos leksikologija**. – V.: Mokslas, 1980, 134 p.

Atverstas dar vienas puslapis lietuvių kalbotyros knygoje – parašyta lietuvių kalbos leksikologija. Iki paskutiniojo meto šioji mokslo šaka mūsų darbų baruose buvo viena iš labiausiai tebeatsiliekančių. Neturėjome ne tik stambesnio apibendrinamojo darbo, bet ne kiek tebuvo ir šiaip tyrinėjimų, keliančių leksikos bei leksikologijos problemas. Todėl šia prasme knygos autorę visai pelnytai galime vadinti novatore.

Knyga yra LTSR aukštųjų mokyklų lietuvių kalbos ir literatūros specialybės vadovėlis, rašytas pagal Vilniaus V. Kapsuko universiteto Lietuvių kalbos katedros programą. Tačiau jos paskirtis ir reikšmė vien tuo toli gražu nesiriboja. Tai yra darbas, kurį mielai skaitys ne tik studentas, bet ir leksikologas, leksikografas, stilistas. Jį mielai ims į rankas kiekvienas, kas domisi šia lietuvių kalbotyros šaka. Čia jis ras įžvalgiai iškeltas aikštėn ir gražiai, glaustai išdėstytas visas pačias aktualiąsias lietuvių ir bendrosios leksikologijos problemas, santykius su kitomis kalbos mokslo disciplinomis, apžvelgtus jos uždavinius, aptartas pagrindines sąvokas. Kuriais aspektais aprašoma lietuvių kalbos leksika, pasako po „Įvado“ einantys skyriai „Lietuvių kalbos žodžių reikšmės analizė“, „Lietuvių kalbos leksika kilmės požiūriu“, „Lietuvių kalbos leksika vartojimo sferų požiūriu“. Savotiškas to aprašymo tęsinys bei papildymas – skyriai: „Tikriniai lietuvių kalbos žodžiai“, „Lietuvių frazeologija“ ir „Lieu-

tuvių leksikografija“. Kiekvienas skyrius turi priedą – svarbiausiųjų darbų sąrašą.

Jau minėjome, monografijos paskirtis nėra vienalytė: ji yra ir vadovėlis, ir knyga, skiriama platesniam skaitytojų būriui, kalbininkams. Todėl autorei teko gerokai pasukti galvą, ieškant išeities, kad darbas nebūtų nei per daug mokykliškas, nei per daug specialus. Ar pavyko tą išeitį rasti? Taip, visiškai pavyko. Rastas įtikinamas vidurio kelias, kuriuo einant minėtųjų kraštutinybių sėkmingai išvengta. Remiantis esamais tyrinėjimais, skelbtais specialiuose leidiniuose, disertacijose, monografijose ir kitur, bet – daugiausia pačios autorės sukauptais duomenimis, parašytas apibendrinamasis darbas, kuris atveria skaitytojui gana išsamią lietuvių kalbos leksikos panoramą, supažindina su frazeologijos sudėtimi, leksikografijos raida. Visa medžiaga aiškinama naujausių lingvistiinių teorijų šviesoje, kruopščiai išstudijavus literatūrą lietuvių, rusų, įvairiomis užsienio kalbomis. Tai daro darbą visiškai atitinkantį dabarties reikalavimus. Jame nemaža to, kas lietuvių leksikologinės minties raidoje įprasminama pirmą kartą: žodžio kaip ženklo aptarimas, žodžio reikšmės komponentinė analizė, leksinės žodžio reikšmės ryšys su gramatine reikšme, leksinė reikšmė ir motyvacija, darinių išskyrimas kilmės požiūriu traktuojamoje leksikoje (*miestietis, knygynas*) ir kt.

E. Jakaitienės darbas yra gerai suplanuotas, turiningas ir, būdamas labai glaustas, jis aprėpia visas svarbiausias lietuvių leksikologijos, semasiologijos bei frazeologijos pakopas. Išvados ir apibendrinimai gerai pasverti, atsargūs, įtikinami.

Knyga parašyta taisyklinga kalba, lengvu, sklandžiu, lakonišku stilium.

E. Jakaitienės „Lietuvių kalbos leksikologija“ nusipelno gero vertinimo tiek dalykiniu, tiek pedagoginiu, tiek moksliniu atžvilgiu. Tai yra pirmoji kregždė lietuvių kalbotyroje ir antroji, po latvių kalbininkės A. Laua darbo „Latviešu leksikologija“ (Rīga, 1969), – balistikoje.

J. Pikčilingis